

Тетяна ЛАПАН

СОЦІОЛОГІЧНІ ЦЕНТРИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ У ЛЬВОВІ

Розкрито особливості становлення і розвитку вітчизняної соціологічної науки в 60–70-ті роки ХХ ст. Висвітлено діяльність трьох соціологічних центрів, які діяли на той час у м. Львові. Додатковим фокусом проаналізовано дослідження західноукраїнського села 1939–1970 рр., яке провів відділ конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук Львівського державного університету ім. І. Франка.

Ключові слова: інституціоналізація, масові опитування, промислова соціологія, соціологія студентства, соціологія села.

Аналіз розвитку вітчизняної соціологічної науки демонструє, через яку го-стру боротьбу і конфлікти їй довелося пройти, завойовуючи науковий авторитет та вплив у державі й суспільстві. Без перебільшення можна сказати, що жодна галузь суспільного знання не зазнала подібних “ходінь по муках”, особливо це стосується радянського періоду, коли у другій половині ХХ ст. відбувалося її становлення як самостійної наукової дисципліни.

Життєві труднощі спонукають до їх всестороннього осмислення і висновків. На наш погляд, усі майбутні покоління вітчизняних соціологів повинні знати й пам’ятати історичні уроки та долі попередників.

Сучасні українські соціологи говорять про неможливість розвитку соціології в Радянському Союзі. У наукових статтях і монографіях акцентовано на тому, що наука про суспільство не може розвиватися в недемократичному суспільстві. Ставлення дослідників до соціології радянського періоду здебільшого негативне, критичне або ж, у кращому випадку, нейтральне. Чимало соціологів вважає, що теоретико-методологічних напрацювань, які б заслуговували на увагу в соціології радянського періоду, не було. Але чи дає це право сучасним науковцям викреслювати цей період із контексту розвитку історії вітчизняної соціології як цілком безнадійний, не вартий уваги. Можливо, не амнезія¹ радянського періоду, а раціональна

¹ Я. Грицак використовує термін “амнезія” у статті “Історія і пам’ять: Амнезія, Амбівалентність, Активізація”, яка увійшла до збірника “Україна. Процеси націотворення”, 2011 р. Вважаємо за доцільне вживати цей термін щодо історії української соціології. Амнезія притаманна не лише радянському періоду історії соціології. Амнезія чи забування “незручної історії української соціології” – звичне явище для сучасної української соціології. Сьогодні немає глибоких знань про українські соціологічні напрацювання усього дорадянського періоду. Крім справді глибоких і багатограних починань у дослідженні історії української соціології Н. Черниш. Більшість тем підручників та посібників з історії української соціології запозичені, до речі, з доробку Н. Черниш.

історична реконструкція важлива сьогодні. Спробуємо проаналізувати ті незначні здобутки української соціології зазначеного періоду, які, на нашу думку, важливі.

Розвиток української соціології впродовж ХХ ст. був суперечливим і неоднозначним. Україна перебувала у складі СРСР, що не могло не позначитися на розвитку вітчизняної соціології. Це пов'язано, без сумніву, з об'єктивними умовами, за яких розвивалася наука у країні. Як зазначає Н. Черниш, “соціологію радянського періоду можна вважати однією з найвідсталіших наук і в Україні, і загалом в СРСР... Український соціолог В. Степаненко додає, що становище соціології в радянській Україні було ще гіршим, ніж в СРСР загалом, оскільки в ній панував жорстокіший, консервативніший політичний та ідеологічний режим, який відверто демонстрував антипатію до соціології”². Напевно, є підстави говорити про недостатній рівень розвитку радянської. Незважаючи на такий “науковий песимізм”, прагнемо в цій статті закцентувати увагу на процесі “відродження” інституціоналізації соціології в радянський період у Львові. Саме на прикладі одного з міст Західної України можна простежити цікаві факти щодо “співпраці” радянської влади і соціологів. Без сумніву, ця наука була потрібним джерелом інформації про суспільство для радянської номенклатури. Однак важливими даними оперували лише на владному рівні. Соціологічні опитування радянського періоду засвідчують цілком протилежні дані від тих, які згодом, після цензурування, містили аналітичні монографії та статті. Внаслідок опитувань соціологи одержували реальні дані про радянське суспільство, однак “компетентні структури” перетворювали їх на потрібні для радянського партійного керівництва й утвердження певної ідеології в тому ж таки соціумі. Спробуємо підтвердити цю думку аналізом діяльності декількох соціологічних центрів у радянському Львові.

Про діяльність соціологічних інституцій радянського періоду в Україні відомостей, на жаль, мало. На сторінках українських журналів є лише поодинокі згадки про радянську соціологію³. Немає чіткості навіть у назвах структур і відділів. Такий науковий пошук триває.

У 60-х роках ХХ ст. почався новий етап розвитку соціології в радянській Україні. У Львові в цей час діяло три соціологічні центри:

1) лабораторія конкретно-соціальних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка⁴;

2) відділ конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук Львівського державного університету ім. І. Франка⁵;

3) відділ соціологічних досліджень Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР⁶.

Лабораторія конкретно-соціальних досліджень Львівського держуніверситету була створена на підставі Наказу Міністерства вищої і середньої спеціальної

² Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2009. – С. 116–117.

³ Український соціологічний журнал (Харків). – 2009. – № 1–2.

⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Довідка про роботу відділу конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук АН УРСР в 1967–1969 рр. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 5.

⁵ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 5.

освіти УРСР № 195 від 15 квітня 1964 р.⁷. У наказі йшлося про те, що лабораторія створена “з метою поглиблення і розширення наукових досліджень у галузі суспільних наук, об’єднання зусиль колективу для розробки комплексних наукових праць із найважливіших питань і практик комуністичного будівництва та наукового атеїзму”⁸. Вона була штатною (бюджетною) й перебувала в безпосередньому підпорядкуванні ректорату університету. У серпні 1964 р. затверджено штат лабораторії у складі 4 осіб: старший науковий співробітник – 1, старших лаборантів – 2, лаборант – 1⁹. Згідно з наказом ректора від 21 квітня 1964 р. § 2: “...створену лабораторію конкретно-соціальних досліджень передати Інституту суспільних наук Університету. Директору Інституту суспільних наук т. Олексюку М. М. виділити для новоствореної лабораторії необхідне приміщення та обладнання, вжити заходів для укомплектування лабораторії відповідними спеціалістами. Представити до 15 травня 1964 р. в Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР та в ректорат Університету план роботи лабораторії на 1964 рік”¹⁰. Основним напрямом досліджень стала проблематика, пов’язана з діяльністю вищої школи¹¹.

У 1963–1969 рр. після розформування Львівського філіалу Академії наук Інститут суспільних наук діяв як частина Львівського державного університету ім. І. Франка. Таку реорганізацію проведено за розпорядженням Центрального Комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ). Колектив інституту розцінював це як перший крок до ліквідації установи. Про це йшлося в численних скаргах, протестах, петиціях працівників. Громадська кампанія не змогла зупинити задуманої в партійних верхах реформи, однак у складі університету інститут залишився структурною одиницею з усіма своїми підрозділами¹². У березні 1967 р.¹³ в Інституті суспільних наук створено новий відділ – конкретно-соціологічних досліджень. У ньому працювало 7 осіб: завідувач, 4 молодших наукових співробітники і 2 старших лаборанти¹⁴. Відділ конкретно-соціологічних досліджень виконував колективну тему: “Соціалістичні перетворення в західноукраїнському селі”¹⁵.

У 1966 р. ліквідовано відділ економіки Інституту суспільних наук і чимало його працівників перейшли до створеного в 1964 р. Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. У 1960-х роках, за часів “косигінської господарської реформи”, кількість працівників інституту збільшилася втричі для “забезпечення наукового супроводу реформи”. Вперше в історії інституту з 1965 р. його економічні дослідження були орієнтовані на експерименти, які проводились у госпо-

⁷ Архів Львівського національного університету ім. Івана Франка. Р-119 (Загальні накази ректора ЛЮДДУ Т. 3 з 1.IV по 30.V.1964 р.). – Оп. 6. – Спр. 191. – Арк. 88.

⁸ Там само. – Р-119. – Оп. 6. – Спр. 191. – Арк. 88.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Архів Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Р-119. – Оп. 7. – Спр. 181, 264, 276, 291, 308.

¹² Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

¹³ Фактично відділ почав працювати з липня 1967 р. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 4.

¹⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 4.

¹⁵ Там само. – Арк. 5.

дарській практиці, зокрема під час розробки питань вдосконалення планування і матеріального стимулювання на підприємствах різних галузей промисловості.

Соціологічний підрозділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР розробив методики соціального планування на промислових підприємствах республіки. Ці методики і пов'язані з ними концепції, як і розробки Донецького відділення Інституту економіки АН України, помітно збагатили промислову соціологію та соціологію праці в Україні.

Отже, в 60-х роках ХХ ст. започатковано різноматичні соціологічні дослідження. Однією з таких актуальних тем стало комплексне вивчення сіл у західних областях УРСР відділом конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук¹⁶. Детальніше розглянемо саме це дослідження. Мета полягала у виявленні змін у селах західних областей УРСР за роки радянської влади та досягнень у розвитку продуктивних сил, побуті, культурному і духовному житті селян¹⁷. Звичайно, відкидаючи ідеологічну складову (продемонструвати лише досягнення й значні позитивні трансформації, що відбулися протягом радянського періоду порівняно з дорадянськими в західноукраїнському селі), дослідження проведене на високому теоретико-методологічному рівні¹⁸.

З відібраних на початку дослідження 40 пунктів, розташованих у різних частинах Західного регіону, залишилося 6: Дорожів, Стенятин Львівської обл., Журавлине Волинської обл., Колодрібка, Мирне Тернопільської обл., Нижній Березів Івано-Франківської обл.¹⁹. Протягом 1968–1970 рр. у цих селах детально обстежено кожну сім'ю. Неоціненні дані одержано від самих селян через анкетне опитування, бесіди, інтерв'ю, записи спогадів, спостереження. Масштаби опитування були великими, про що свідчить обсяг і зміст інформації. Вибірка становила приблизно 3 тис. мешканців сіл²⁰.

Важливим і відповідальним етапом дослідження було складання анкети, чим займався колектив відділу конкретно-соціологічних досліджень, за допомогою якої здобули максимально повну й об'єктивну інформацію. Розроблено три блоки запитань (близько 500 відкритих в анкеті)²¹. У першому блоці містилася інформація про особливості колгоспної власності, економічного становища селян, принципи оплати праці. У другому – про культурні особливості сільського населення, національно-психологічні традиції в сільському середовищі, навчання й освіти. У третьому блоці (як підсумок) йшлося про позитивні зміни в західноукраїнському селі радянського періоду порівняно з дорадянським. Якщо економічні дослідження були серйозними, ґрунтувалися на статистиці й відображали нові тенденції, то дослідження “духовного життя”, навпаки, було заідеологізованим і поверховим²².

¹⁶ Якими б заідеологізованими не були результати досліджень радянського періоду, однак подібних, які стосувалися б зокрема українського села сьогодні, на жаль, соціологи не проводять.

¹⁷ Цією дослідницькою темою не займалися інші вказані соціологічні відділи.

¹⁸ Аналогічних за обсягом досліджень сіл у незалежній Україні не проводили.

¹⁹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 293, 292, 295. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 20, 21, 22, 23.

²⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 9.

²¹ Там само.

²² З інтерв'ю Б. Микитіва, записаного 15 березня 2012 р.

У дослідженні використано соціологічну та статистичну інформацію. Соціологічний інструментарій складався з двох взаємопов'язаних анкет: “Анкета сім’ї”²³ та “Анкета працівника”.

Під час посімейного обстеження записували такі відомості:

1. Вік, стать, сімейний стан, національність, професія, місце праці й походження членів сім’ї на 1939, 1950 і 1968–1970 рр.
2. Народжуваність і смертність дітей після 1920 р.
3. Одруження, розлучення, зовнішні зв’язки (виїзди, листування, родинні зв’язки) і вибуття членів сім’ї після 1920 р.
4. Стан землі, худоби і житла, забезпеченість господарським інвентарем, предметами домашнього і культурного вжитку, книгами і періодикою в 1939 і 1968–1970 рр., а також плани сім’ї щодо придбання їх у найближчому майбутньому.
5. Зміни в харчуванні, одязі, лікуванні та стані здоров’я членів сім’ї за роки радянської влади.

Закінчувалася анкета посімейного обстеження запитаннями про ставлення членів сім’ї до своєї праці, професії і побутових умов на селі, про участь у культурному та громадському житті, дотримання релігійних обрядів, плани щодо майбутнього їхніх дітей. Додатково за спеціальними анкетами вивчали інтелектуальні інтереси учнів, життєві плани і моральні цінності молоді.

Оскільки всі запитання були відкритими, то це дуже ускладнювало аналіз та інтерпретацію даних. Одержані дані про побут і працю селян працівники відділу опрацьовували без технічних засобів²⁴.

Перед виконанням дослідження науковці, задіяні в цьому проекті, детально опрацювали архівні та друковані джерела, документацію безпосередньо на місцях. Статистичну інформацію збирали за допомогою 12 статистичних форм, як-от: “Довідка про населений пункт”, “Довідка сільської ради”, “Довідка про колгосп”, “Довідка про школу”, “Довідка медичного закладу”; опрацьовували газетні публікації, які містили основні показники, що характеризували умови праці та життя в досліджуваних пунктах.

Переживши війну, період відновлення народного господарства, радянські громадяни почали висувати вищі вимоги до умов праці та життя. Основні теми перших соціологічних досліджень села: соціальна структура сільського населення; міграція селян у міста; бюджети часу і стиль життя сільського населення; праця в сільському господарстві, трудові колективи колгоспів; рівень життя населення, приватні ділянки селян.

Сільська спільнота сильно відрізнялася (як і сьогодні, до речі) від міської²⁵. Тому від соціологічної групи вимагали якнайкраще її пізнати. Учасники експедиції мали індивідуальний підхід до опитуваних, враховували їхні нахили та зацікавленість, тому й збрали унікальну інформацію. Науковці відвідували колгоспні збори, сесії сільських рад, культурні заходи в сільських клубах, церковні богослужіння.

²³ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Соціологічна анкета посімейного обстеження західноукраїнського села. – Львів, 1968.

²⁴ Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича Національної академії наук України в 2009 р. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2010. – С. 161; Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 9.

²⁵ На нашу думку, соціологічні дослідження сільської спільноти в Україні актуальні й сьогодні.

Дослідники опитували селян протягом кількох років по декілька разів – з метою посімейного обстеження, для вивчення сільської документації, безпосереднього спостереження за культурним і громадським життям села. Повторні експедиції перевіряли результати й висновки роботи.

У відділі конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук працювали: завідувач відділу Г. Ковальчак, наукові працівники П. Максимук, Я. Жовтанецька, В. Голяк, П. Зубович, старші лаборанти Б. Микитів, А. Буська²⁶. Найефективніша модель функціонування будь-якого наукового колективу ґрунтується на принципі “злиття досвіду і молодості”. Відродження соціології у СРСР відбувалося без потрібного наукового наставництва, що вплинуло на професійність соціологічних кадрів, а також методологічний і методичний рівні культури соціологічного дослідження. У довідці про діяльність відділу зазначено, що серед працівників немає жодного соціолога за спеціальністю: “Всі вони повинні в процесі наукової роботи перекваліфікуватися в соціологів. Теоретичною підготовкою співробітники відділу займалися самотужки, використовуючи загальнодоступну соціологічну літературу, видану в останні роки”²⁷. Звичайно, відсутність фахових працівників ускладнювала роботу, інколи навіть була серйозною перешкодою. У радянський період всі ті, хто займався цією наукою, були самоуками²⁸. У відділі конкретно-соціологічних досліджень працювало від 7 до 9 людей²⁹.

Львівський колектив науковців зібрав й опрацював чимало важливої інформації³⁰, бо чіткою була організація досліджень та продумана методологія. Невеликий колектив, вивчаючи складний соціальний об’єкт, працював як одне ціле. Ефективність дослідження полягала в тому, що була чітка спеціалізація й одночасно інтеграція. У дослідженні використовували єдину програму збору інформації, методи опрацювання й аналізу інформації. Кожний дослідник самостійно опитував респондентів. Він міг заглиблюватися в різні теми настільки, наскільки вважав за потрібне.

Складне й багатогранне дослідження становища сільського населення та соціально-культурних процесів на селі, проведеного під керівництвом Г. Ковальчака, було важливим і потрібним, однак об’єктивні дані залишилися лише в анкетах. Ретельно зібрані дані працівники відділу не змогли опублікувати в науковій літературі. Монографія “Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР” містила сфальсифіковані відомості добре зорганізованого і якісно проведеного соціологічного опитування. На жаль, були спотворені й інші опитування.

²⁶ Особливу подяку висловлюємо Б. Микитіву, який, окрім надання архівних матеріалів, дослідженням долучився до написання цієї статті. В інтерв’ю Б. Микитів детально розповів про свою роботу у відділі конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук, який діяв тоді як частина Львівського державного університету ім. І. Франка.

²⁷ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 4.

²⁸ Там само.

²⁹ З Довідки про роботу відділу конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук АН УРСР в 1967–1969 рр. дізнаємося, що лише третина зібраної інформації опублікована в монографії “Соціальні перетворення у радянському селі”. Велику кількість зібраних даних належно опрацювати колектив відділу не зумів, зважаючи на конкретні причини.

³⁰ Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР. – Київ, 1976. – 233 с.

Відділ конкретно-соціологічних досліджень ліквідовано в 1972 р., а працівників переведено в інші відділи, які теж проводили соціологічні дослідження³¹.

Сьогодні вітчизняна соціологія, намагаючись викристалізувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується у світову соціологічну науку. На нашу думку, цей процес неможливий без знання історії української соціології.

Отже, по-перше, соціологія радянського періоду – це складова історії української соціології; по-друге, радянські соціологи проводили дослідження, методологія яких не втратила актуальності й сьогодні; по-третє, для радянської соціології притаманна добре продумана організація досліджень; по-четверте, доцільно провести дослідження, які б за глибиною і кількістю не поступалися тим, що організовували в УРСР; по-п'яте, цією статтею вшановуємо тих дослідників, котрі працювали в чітко окреслених рамках радянської соціології і котрі сьогодні безпосередньо творять її історію.

Татьяна Лапан. Социологические центры советского периода во Львове

В статье раскрыты особенности становления и развития отечественной социологической науки в 60–70-е гг. XX ст. Освещена деятельность трех социологических центров, которые действовали на то время в г. Львове. Дополнительным фокусом анализа является исследование западноукраинского села за период 1939–1970 гг., проведенного отделом конкретно социологических исследований Института общественных наук Львовского государственного университета имени Ивана Франко.

Ключевые слова: институционализация, массовые опросы, промышленная социология, социология студенчества, социология села.

Tetyana Lapan. Sociological centers of the Soviet period in Lviv

The article analyses the establishment and development of social sciences in the Ukrainian SSR in the 1960s and 1970s. It focuses on activities of the three sociological centers in Lviv. In particular, it examines the research of the western Ukrainian villages in 1939–1970 carried by the Department of Specific Empirical Sociological Research of the Institute of Social Sciences of Lviv Ivan Franko National University.

Key words: institutionalisation, mass surveys, industrial sociology, sociology of students, sociology of village.

³¹ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2009 році. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2010. – С. 161.